

АЛЬКОВ В.А.

ЗАГАЛЬНОДОСТУПНИЙ ТЕАТР ЯК ЯВИЩЕ МІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ-НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (на прикладі м.Харків)

На прикладі Харкова досліджується явище загальнодоступного театру в суспільному житті та дозвіллі незаможних верств жителів міст Російської імперії на рубежі ХІХ-ХХ ст.

На кінець ХІХ століття театр був важливою складовою дозвілля міського населення Російської імперії, втім, малодоступною для незаможних мешканців. Зародження у містах новітніх форм масової культури, передусім кіно, поставило театр у неконкурентоздатне становище. Необхідно було шукати шляхи вирішення цієї проблеми, адже на кону стояло виживання театру як такого. Останнє, на думку багатьох антрепренерів, міг забезпечити загальнодоступний театр. Тому його дослідження як одного з варіантів вирішення проблеми підвищення популярності театру у середовищі широких народних мас є важливою дослідницькою проблемою. Її студювання на прикладі Харкова має особливе значення, тому що місто наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття було найбільшим театральним центром серед провінційних міст Російської імперії. Крім того, у ньому сполучалися російські та українські театральні впливи.

На рубежі ХІХ - ХХ століть відбулися кардинальні зміни у розвитку міської культури, спричинені урбанізацією. Згідно з переписом 1897 року в Харкові мешкало 174 тис. осіб, а 1912 року - 240 тис., 1916 року - понад 283 тис. осіб¹. Отож, ми бачимо, що населення Харкова значно зросло, а ознакою повсякденного життя великого міста є якісне й кількісне розмаїття дозвілля. Значне скупчення людей, передусім матеріально незабезпечених, вимагало задоволення їх культурних потреб, зокрема шляхом збільшення кількості театральних установ. За нашими підрахунками, здійсненими шляхом фронтального аналізу харківських газет «Харьковские губернские ведомости» та «Южный край», на 1890 рік у Харкові було 5 постійних театрів та цирків, 4 садових естради. У 1906 році - вже 8 театрів та цирків і 6 садів з відкритими сценами на неповні 200 тис. жителів². У 1914 році у місті вже налічувалось 18 театрів, цирків та сцен різних за рівнем і значенням, між якими існувала серйозна конкуренція. Зростала також кількість місць у театрах: місткість одного лише Харківського Драматичного театру зросла з 1881 до 1914 року внаслідок перебудови приблизно на 115 % (з 470 до 1009 місць)³. Але у тиражуванні культурної продукції театр не міг змагатися з новітніми способами дозвілля, насамперед кіно, і через цю нетиражованість та властиві театру високі ціни пропускна здатність названих вище закладів у порівнянні з новітніми формами дозвілля виявилась надзвичайно малою⁴. При цьому вчені зазначають, що у цей період відбувався процес демократизації культури,

Альков Володимир Андрійович - аспірант Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.

а у ХХ столітті взагалі наступає ера масової культури⁵. Така невідповідність вимогам часу не могла не викликати спроб змінити ситуацію.

Незважаючи на важливість, проблема фрагментарно висвітлена в літературі. Дослідники побіжно зачіпали тему загальнодоступного театру в різних типах робіт: з історії міст, історії театру, історії культури. Багатьох аспектів загальнодоступного театру торкаються роботи з історії міста Харкова та зокрема, харківського театру, починаючи з фундаментальної праці Д. Багалія та Д. Міллера⁶ й до найновіших⁷. Але названі дослідники не розглядають загальнодоступний театр як окреме, специфічне явище міської культури. Зачіпає тему також дослідження американця Є. Свіфта⁸ про розважальну культуру міських робітників. Спеціалізовані дослідження з історії театру радянського часу В. Сахновського-Панкєєва⁹ та І. Петровської¹⁰, відводять загальнодоступному театру значне місце. Безпосередньо проблеми торкається робота Г. А. Хайченка¹¹, значна увага загальнодоступності приділяється їй у першому томі праці «Український драматичний театр»¹². Сучасні ж вітчизняні роботи з історії театру, наприклад, Ю. Раєвської¹³, приділяють темі менше уваги. Такі загальні дослідження історії культури, як друга книга четвертого тому «Історії української культури»¹⁴, не виділяють цю проблему як окрему, розглядаючи її у контексті розвитку українського театру. Таким чином, ступінь відображення теми у історіографії неспівставимий з рівнем її значення для суспільства кінця ХІХ - початку ХХ століття.

Тому завданнями даної статті є на прикладі Харкова дослідити втілення ідеї загальнодоступного театру в міське культурне життя, визначити причини виникнення явища й його ініціаторів, виділити специфічні риси нового театру та оцінити його роль у житті тогочасних мешканців міст. Важливим завданням також є вивчити склад публіки народного театру.

Джерельну базу, на основі якої вирішуються дані завдання, складають матеріали Першого Всеросійського з'їзду сценічних діячів¹⁵, періодична преса м. Харкова, звітна документація установ народного театру, статистична документація та афіші вистав, мемуари та листування театральних діячів.

Ініціатива створення народних театрів у містах походить з кількох джерел. У цьому плані знаковою подією став Перший Всеросійський з'їзд сценічних діячів 1897 року, одним з найголовніших питань якого була загальнодоступність театру¹⁶, що її вимагали митці-культуртрегери. Видатні українські театральні діячі І. Карпенко-Карий та П. Саксаганський у своїй доповіді прийшли до висновку, що причини важкого становища театру у Російській імперії полягали у відсутності хорошого репертуару та зручних театральних приміщень, розрахованих на широкого глядача. Між тим, ціни на місця в цих театрах були настільки високі й невідповідні економічному становищу суспільства, що виявились недоступними для людей середнього й малого достатку¹⁷. Один з керівників з'їзду Є. П. Карпов також відзначав: «З провінції стали надходити звістки, що ціни на місця зависокі для публіки, яка цікавилась театром, що дешевих місць не вистачає, потреба у них зростає з року в рік, а між тим театри маломісткі. Багато антрепренерів та товариств мали один чи два дні на тиждень давати загальнодоступні вистави за значно здешевленими цінами»¹⁸. З цього можна побачити, що попит публіки на

загальнодоступні вистави був доволі високий і перед театральними діячами стояло завдання його задовольнити.

Виходячи зі свого досвіду, І. Карпенко-Карий та П. Саксаганський вважали головним контингентом глядачів середній й навіть скоріше бідний прошарок населення. При цьому, у театрах дешевих місць було «мало настільки, що їх за одну годину розхапують з бою, а між тим дорогі місця лишаються порожніми»¹⁹. Дійсно, наприклад, у Малому театрі Москви було лише 100 місць по 37 коп., інші коштували від 1 крб. 10 коп. і більше²⁰. Крім того, зазначалось, що «вигляд розкішного театру, навіть за низької ціни, лякав простого глядача»²¹, іншими словами, викликав культурний шок. Перший Всеросійський з'їзд сценічних діячів під впливом П. Саксаганського та І. Карпенка-Карого визнав, що «за умов тісноти театральних будівель і нечисельності дешевих місць у них театр є недоступним для небагатої публіки, яка має безсумнівно настійну потребу в театрі»²².

У безпосередньому зв'язку з рішеннями з'їзду, 1898 року у московському саду «Ермітаж» відкрився Художній загальнодоступний театр К. С. Станіславського та В. І. Немировича-Данченка²³. К. С. Станіславський у промові перед відкриттям театру 14 липня 1898 року схарактеризував мету його створення: «...ми прагнемо освітити темне життя бідного класу, дати їм щасливі, естетичні хвилини серед тієї п'тьми, яка вкривала їх. Ми прагнемо створити перший розумний, моральний загальнодоступний театр, і цій високій цілі ми присвячуємо своє життя»²⁴. Цю мету підтримував й П. К. Саксаганський²⁵.

Окрім митців-культуртрегерів, ініціаторами створення установ народного театру виступили промисловці та держава. Зважаючи на малодоступність театру для міських низів, наприкінці XIX століття на кошти промисловців на околицях стали будувати просвітницькі установи. Першим театром для робітників став Василеострівський у Петербурзі. Згодом відкрилось Невське товариство влаштування народних розваг із літнім та зимовим театрами. Вони відразу стали надпопулярними. Натовп з 6-8 тис. чол. у театрі Невського товариства стояв плече в плече, дивлячись п'єси російських класиків²⁶. Влаштування народних театрів було вимушено закономірним кроком, адже свята й дні зарплати позначалися тяжким пияцтвом, прогулами і зменшенням працездатності, що викликало особливе занепокоєння власників заводів. З середини 1880-х років промисловці розпочали контролювати дозвілля робітників, організовуючи «розумні розваги» - так на вітчизняному ґрунті у буквальному перекладі англійського терміну «rational recreations» стали називатись ці заходи. До цього комплексу дозвілля входило влаштування загальнодоступних театральних вистав.

Наприкінці 1890-х років держава приєдналась до промисловців у організації «розумних розваг» через Піклування про народну тверезість, перший Народний будинок якого у Санкт-Петербурзі став значним культурним центром Російської імперії²⁷. Він був відкритий 25 грудня 1899 року у величезному приміщенні колишнього виставкового павільйону, привезеного з Нижнього Новгорода. Так само, як у традиційних балаганах, стоячих глядачів там називали «гривениками». Відмітимо, що публіка дивилась виставу головним чином стоячи, точніше, прогулюючись. Протягом сезону театр Народного будинку відвідувало 150 тис. «гривеників», на день - 2,5

тис. Відкритий 1912 року величезний Оперний театр Народного будинку вміщав 3 тис глядачів²⁸. Виникнення народних будинків, покликаних задовольняти духовні потреби незаможних верств населення, у першу чергу робітників, відноситься до кінця ХІХ століття. У цьому контексті слід розглядати й появу будівлі харківського Народного будинку, розрахованої на 1 тис. місць з партером та двома ярусами балконів. Відкрився цей заклад дозвілля 2 лютого 1903 року, і його найголовнішою функцією був театр²⁹. Для підприємців та держави тверезе дозвілля робітників мало велике значення, про що яскраво свідчить наступний приклад. У Харкові власник чоботарської майстерні С. щонеділі й щосвята брав до театру місцевого Народного будинку 2 білети по 20 коп. та 5 білетів по 5 коп. Це зацікавило касира, який спитав, для кого він бере ці квитки. С. відповів, що білети по 20 коп. бере для себе й дружини, а п'ятачкові - робітникам. При цьому він пояснив, що витрачаючи у неділю 25 коп., він отримує прямий зиск, бо робітники, збираючись до театру, не ходять до шинка, а тому у понеділок працюють, а раніше, бувало, зазвичай похмелялись³⁰.

Невисока ціна квитка грала для незаможної публіки загальнодоступного театру вирішальну роль. Перший Всеросійський з'їзд сценічних діячів постановив, що театр має бути у буквальному смислі слова загальнодоступним й поступово він мав бути доведений до повної безкоштовності³¹. При цьому К. С. Станіславським матеріальна вигода взагалі не розглядалась як цінність³², тоді як для провінційних труп, що не користувались матеріальною підтримкою держави, вона грала важливу роль. Втім, і вони розуміли необхідність здешевлення квитків. П. К. Саксаганський, наприклад, стверджував, що місця в 30, 50, 80 коп. не можна вважати дешевими, вони мають таку назву лише тому, що дешевше нема³³. Скажімо, ціни на оперетку у виконанні трупи М. Кропивницького у Драматичному театрі 1893 року були від 15 коп. до 8 крб., тоді як на «Травіату» - від 1 крб. до 25 крб.³⁴, що не могло не сприяти успіхові української трупи навіть у невеликому приміщенні. Але Саксаганський та Карпенко-Карий вважали, що театри мають зводитися за зразком циркових споруд з галереєю на 600 чол. по 15 коп. та місцями за ложами на 600 чол. - від 20 до 50 коп. за місце, ложа - 3-4 крб., крісла від 65 коп. до 1 крб. 50 коп., і тільки такі театри можуть давати хороші збори. У приміщенні цирку, де місць було більше, білети коштували дешевше. П. Саксаганський підкреслив головну перевагу такого театру: він «ломився від простого глядача». Вони з братом вважали, що ціна місця в театрі не має перевищувати 1/6 денного заробітку робітника. У цих роздумах митці спирались на свій досвід роботи 1895 року в цирку Нікітіних у Харкові. Там уже до обіду вивішувались таблички про те, що всі білети продані³⁵. Концепція українських митців була доволі практичною й не позбавленою спрямованості на комерційну успішність, адже величезний партер майже ніколи не заповнювався, а недорогі галерея, амфітеатр та балкон часто не могли вмістити всіх бажаючих³⁶. Ціни на вистави української трупи О. Л. Суходольського були також порівняно невисокі - від 15 коп. до 1 крб. 50 коп. й ложі 2 крб.³⁷ Рецензент «Южного края» відмітив 1906 року, що на виставах трупи О. Л. Суходольського у закритому театрі «Тіволі» пустували тільки передні ряди, «як завжди у малоросів»³⁸. Та це було ознакою часу, зумовленою ціновою політикою, а не специфікою українського театру. У

паризькому «Одеоні», наприклад, дешеві 50-сантимні місця також завжди були переповнені небагатою студентською публікою, а дорожчі місця пустували³⁹. Вистави Суходольського розраховувались на незаможних мешканців міста, адже сад «Тіволі» приваблював простонародну публіку, аристократична ж ставилась до нього з презирством⁴⁰. З успіхом виступала 1914 року трупа Суходольського й у великому цирку Грікке⁴¹, де ціни починались з 20 коп. й навіть з 12-17 коп.⁴² Ціни на вистави подібної української трупи Л. Сабініна на 1914 рік складали у «Тіволі» від 15 коп. до 1 крб. вдень у неділю⁴³. На вечірні вистави загальнодоступний квиток коштував 17 коп. - 1 крб. 50 коп.⁴⁴ Далеко не в останню чергу через доступність за ціною популярність українських труп у Харкові була доволі високою. Вони мали гучний успіх і широку популярність не тільки серед українського, а й серед російського глядача⁴⁵. Міське життя диктувало свої вимоги - у містах на теренах України українці складали лише 1/3 населення (у Харкові - 1/4)⁴⁶, що говорить про інтерес до недорогого українського театру з боку інших національностей, передусім росіян, без чого він не був би комерційно успішний.

Загальнодоступність театру ставала характерною для багатьох значних міст Російської імперії. Наприклад, знявши у Ростові величезний цирк, на гальорці якого розміщувалось 500 чол., українська трупа Саксаганського та Карпенка-Карого призначила ціни від 20 коп. до 2 крб. 50 коп., і збори були майже максимальними. Після того, як ціни ще більш зменшили (гальорка - 10 коп., перший ряд - 1 крб. 50 коп.), П. Саксаганський згадував: «Народу - як мух влітку - збір повнохонький»⁴⁷. Особливо захоплювалась українським театром і високо цінувала заслуги артистів молодь⁴⁸, яка не мала значних коштів. Тому київський театр М. Садовського також мав бути доступним за цінами. За перегляд прем'єрної вистави у цьому театрі потрібно було сплатити від 2 крб. за перший ряд до 15 коп. за галерею. У суботу та неділю, а потім у понеділок вистави давались за загальнодоступними цінами - від 10 коп. до 1 крб. 20 коп. Квитки на ранкові вистави у неділю та святкові дні були ще дешевші - від 5 до 50 коп. Основною метою було привабити до театру найбільшій контингент публіки. Свій театр М. Садовський називав демократичним, а його глядачами - народну масу⁴⁹. Він писав про свій театр: «Ціни в театрі були такі мізерні, що конкурувати з ними було неможливо нікому»⁵⁰. Отож, не дивно, що вранішні святкові вистави проходили всі з аншлагом, і квитками запасалися заздалегідь⁵¹.

Подібною була цінова політика Народних будинків. Ціни місцям у театрі харківського Народного будинку могли коливатись від 5 до 50 коп., у середньому складаючи 20-25 коп. Перші 3 ряди були недоступні робітникам і призначалися для більш заможних осіб, оскільки ціни там сягали 1-2 крб.⁵² Очевидно, ґрунтуючись на цьому, у радянській історіографії зазначалось, що ціни на вистави у Народному будинку у більшості випадків були зависокі для робітників⁵³. Але на наш погляд, найдешевші місця, що становили більшість, все ж таки були доступні й для незаможної публіки.

Збільшення кількості місць - важлива складова доступності театру - давало змогу зменшити ціни й лишитись конкурентоздатним. Харківський театр Комерційного клубу наприкінці XIX - на початку XX століття перестав бути привабливим для драматичних та особливо оперних труп через малу

кількість місць і значні видатки, які можна було окупити лише за дуже високих цін, чого більша частина публіки не могла собі дозволити. У 1914 році театр після збільшення зали на 450 місць збільшив збір на 700 крб. У зв'язку зі зростанням кількості місць планувалось знизити ціни на 15-20 %. Для цього замість лож у 3-му ярусі були влаштовані дешеві місця⁵⁴. Новий театр мав 1650 місць, причому кілька сотень «дешевих» (П. Саксаганський та І. Карпенко-Карий з такою назвою би не погодилися) - по 40 коп. у 3-му ярусі⁵⁵.

Конкуренція мала велику роль у впровадженні загальнодоступного театру і його ціновій політиці. Серйозною вона була між харківським Драматичним театром і театром Комерційного клубу. Наприклад, 13 жовтня 1914 року театри одночасно ставили загальнодоступні вистави⁵⁶, вочевидь, щоб не відлякувати публіку цінами, вищими ніж у конкурента. Українські трупи активно використовували конкуренцію. У листі М. Кропивницького до М. Садовського міститься цікава згадка про те, як у Херсоні брати Тобілевичі [П. Саксаганський та І. Карпенко-Карий] 1891 року понизили ціну до 10 коп. на гальорку, придушуючи конкурентів⁵⁷. Цей досвід українського театру і призвів до створення концепції народного театру І. Карпенка-Карого та П. Саксаганського. Навіть в умовах інфляції конкуренція не давала цінам зростати, даючи ще більшу перевагу загальнодоступному театру. Саме завдяки конкуренції з недорогою «Російською комічною оперою» у Харкові українській трупі довелося зробити вистави загальнодоступними й призначити небувалі ціни - від 1 крб. 50 коп. до 10 коп.⁵⁸

У цирку Нікітіних, скажімо, трупа дала 6 вистав за ціною від 10 коп. до 2 крб. Театр на усіх виставах був повний⁵⁹. Зазвичай білет до нього за зниженими цінами коштував 20 коп. - 1 крб. 50 коп.⁶⁰, тобто українська трупа зменшила ціну дешевого квитка вдвічі. Не даремно цей заклад іменувався в листі П. Саксаганського М. Садовському справжнім народним театром. Грали українські трупи також у цирку-театрі Грікке, який користувався популярністю й давав прибуток⁶¹, адже у будівлі налічувалось 2 тис. місць⁶². Втім, і така кількість місць за зниженими цінами не задовольняла попиту. Наприклад, у неділю, 19 січня 1914 року до театру Грікке не потрапило багато публіки через нестачу місць⁶³.

Традиційні театри не витримували конкуренції. У харківському Драматичному театрі було на 1914 рік лише 1009 місць, з них казенних - 4 ложі та 18 крісел, які не давали прибутку. Публіка скаржилась на дорожнечу місць, адже ціна дорівнювала столичним розцінкам⁶⁴. Для порівняння, одеський театр вміщав до 3 тис. чол.⁶⁵ Очевидно, що необхідні були більші приміщення.

У 1908 році цирк-театр у Харкові побудував підприємець Муссурі. Вистави там ставили українські трупи Садовського, Саксаганського, Кропивницького. Цирк мав 5750 місць і був найбільшим у Європі⁶⁶, але у 1910 році він, не виправдавши надії на рентабельність, був перебудований на оперний театр, й місць стало вдвічі менше. Тим не менш, у цирку Муссурі вистава «Обрыв» київської трупи антрепренера місцевого Драматичного театру Синельникова йшла, на відміну від Драматичного театру, за загальнодоступними цінами, й таким чином маса публіки, для якої дорогі

вистави з київськими артистами були недоступні, мала можливість їх бачити⁶⁷. Навіть на останню виставу київської трупи усі білети у величезний театр були продані⁶⁸. На гастролі столичних акторів Давидова, Варламова та Стрельської більшість місць у цирку Муссурі було розпродано, зокрема всі дешеві вартістю до 2 крб. 50 коп. Лишилися ложі й найдорожчі місця партеру⁶⁹, що практично завжди було характерним для народного театру.

Знаковою подією стало відкриття М. М. Синельниковим 1912 року у робітничому районі Харкова «Загальнодоступного театру». Його організація у колишньому цирку Грікке була фактом важливого суспільно-політичного значення, адже потрібно було брати до уваги досить низьку спроможність значної кількості людей відвідувати серйозну драму через високі ціни на квитки. Дійсно, не всі бажаючі з нижчих прошарків населення могли відвідувати Драматичний театр, хоча щопонеділка за розпорядженням Синельникова квитки продавалися за зниженими цінами й виділялися безкоштовні місця⁷⁰. Понеділок був обраний не випадково. Заклопотані своїми турботами на початку робочого тижня заможні люди традиційно менше часу приділяли розвагам. Для міського театрального життя понеділок ставав днем культурного застою. Тож власник театру і намагався в такий спосіб компенсувати втрати прибутку. Хоча іноді загальнодоступні вистави у Драматичному театрі давались і в інші дні, зокрема, у неділю⁷¹. Слід відмітити й те, що згадуваний вище «Загальнодоступний театр» не протримався й року через величезну конкуренцію (з тим самим Драматичним та іншими) й, відповідно, матеріальну скруту⁷².

Загальнодоступні спектаклі вимагали визначення свого репертуару. У М. М. Синельникова, відповідно до культуртрегерських вимог, вони мали дуже високі художні стандарти⁷³. Репертуар по понеділках за зниженими цінами обирався особливо суворо - ставились класики драматургії, причому найкращим складом виконавців⁷⁴. Аналогічно, у київському театрі М. Садовського склад трупи на ранкові святкові вистави був також той самий, що й на вечірні⁷⁵. Це було особливо важливо, адже, як свідчив ще 1890 року кореспондент «Южного края», загальнодоступні вистави ретельно відвідувались молоддю, що навчалась, й публікою, для якої театр мав освітнє значення⁷⁶. У Харкові інші антрепренери та новий Загальнодоступний театр на Петінській вул. у Будинку робітників пропонували за зниженими цінами квитки на «Фауста»⁷⁷; Театр Комерційного клубу - на «Гамлета» та «Грозу»⁷⁸; М. М. Синельникова - на «Идиота»⁷⁹. Комітет з управління харківським Народним будинком, як і провідні антрепренери-культуртрегери, намагався відбирати для постановки п'єси, які б відповідали етичним та естетичним принципам діяльності комітету⁸⁰. Найбільше ставилися п'єси Островського (11%), а з українського репертуару на першому місці були твори Карпенка-Карого⁸¹.

Важливим питанням є визначення публіки загальнодоступного театру. У Харкові сім'ї багатих промисловців з'являлись у театрі тільки у бенефісні та ярмаркові дні. Для порівняння, у Казані купці так само, навіть ті, що вважали себе інтелігентними, у театрі майже не з'являлись⁸². Тож, успіх або неуспіх вистави у Харкові і Казані залежав від небагатого студентства, що сиділо на галереї⁸³. Взагалі в університетських містах студентство лишалось провідним прошарком публіки⁸⁴. Харківська молодь, як згадував актор

В. А. Крігер, «беззавітно любила театр і віддавала йому кожну свою вільну хвилину й кожен вільний гріш»⁸⁵. Гімназістам, скажімо, не дозволялось вечорами відвідувати театри, і деякі ходили «контрабандою», розміщуючись на гальорці⁸⁶. Приваблювали вистави й семінаристів⁸⁷. Ціна квитка для молоді часто була вирішальною.

Поряд із молоддю, що навчалась, найкращими шанувальниками мистецтва у Харкові називали й інших завсідників гальорки: ремісників, домашню прислугу. Третє місце по зацікавленості театром посідали місцеві службовці⁸⁸ та небагата інтелігенція. Кореспондент газети «Южный край» у 1890 році зазначав, що «у місті присутня маса людей з дуже скромними матеріальними коштами. Відомо, що театри навіть у столицях живуть на карбованці середньої інтелігентної людини»⁸⁹. Четверту категорію відвідувачів складали робітники. Так, постійними відвідувачами вистав трупи Суходольського та інших українських труп у Харкові також були мешканці робітничих околиць, заробітчани з сіл і взагалі, «люди третього стану»⁹⁰.

Проте загальнодоступний театр не мав попервах того впливу на робітничий клас, на який розраховували їх організатори. Простонародна публіка міст виявилась непередготовленою до сприйняття високохудожнього репертуару. Глядачі часто напивались перед початком вистави, приносили до театру горілку, як на балаганне гуляння⁹¹. У перші роки після відкриття Народного будинку у Харкові під час вистав досить часто лунали недоречні зауваження з приводу того, що відбувалось на сцені, кидались на сцену пряники, цукерки; під час антрактів деякі молоді люди кололи булавками дівчат і т. п.⁹² Непідготована робітнича аудиторія неочікувано реагувала під час вистави, сміялась невчасно, вважала сцену дуелі в «Евгении Онегине» цікавішою, ніж арію Ленського й т. ін.⁹³ Тому не дивно, що у перші роки існування театрів Народних будинків вони не змогли розгорнути широкої діяльності. У 1901 році театри Піклування про народну тверезість відвідало 1.670.000 чол., при цьому з них 1.477.552 - Народний будинок у столичному Петербурзі⁹⁴. Для порівняння, за всі 10 перших років існування у театрі харківського Народного будинку вистави відвідало лише 557804 чол.⁹⁵ Тобто, театр Народних будинків був доступний здебільшого столичній публіці, у провінційних містах він був значно менш розвинений. Але аудиторія народного театру зростала.

У 1903 році лише платних відвідувачів на російських виставах театру харківського Народного будинку було 27584 і на українських - 14542, а вже у 1912 році на російських виставах було 32397 чол. платних глядачів, на українських - 24792, на операх - 1507 чол.⁹⁶ Крім того, за 1892-1902 рр. народний театр у будинку Квітки на Основі відвідало 70113 самих тільки платних глядачів⁹⁷. Покращились і культура перегляду вистав та поведінка у приміщенні. Звіт за десятиліття роботи харківського Народного будинку зазначає, що виховати нову публіку вдалось, і на 1913 рік кидання речей на сцену стало нечастим, а підколювання булавами вже давно припинилось⁹⁸.

У робітничому виданні того часу відзначалось: «Хворе місце сучасного театру - це потреба у здоровому, нерозбещеному глядачі з народу - робітнику. Робітники у своїй більшості театрів не відвідують»⁹⁹. Це не дивно, адже, як згадував харківський робітник Я. К. Тимофеев, доводилось економити на усьому¹⁰⁰. Скажімо, порівняно висока поденна платня становила 1904 року

у середньому 1 крб. 26 коп.¹⁰¹ Як відмічає американський дослідник Е. Свіфт, робітники Російської імперії не мали вдосталь ані часу, ані коштів, щоб використовувати культурний і розважальний потенціал міського життя, а театральні вистави відвідували здебільшого робітники, що культивували респектабельність¹⁰². Зауважимо також, що середні службовці, які також складали значну частину публіки загальнодоступного театру, отримували у 4 рази менше, ніж робітники¹⁰³, не маючи коштів на культурне дозвілля.

Незважаючи на це, на початку ХХ століття загальнодоступний театр став повсякденним явищем у культурі великих міст Російської імперії. Він став досить успішною спробою подолання нетиражованості театального мистецтва, яка робила його неконкурентоздатним. У цих умовах величезною стала увага суспільства до загальнодоступного театру, концепція якого вдало використовувалась і впроваджувалась у містах з різних мотивів митцями-культуртрегерами, державою й зацікавленими у тверезому дозвіллі робітників підприємцями. Загальнодоступний театр був явищем, специфічним для міської культури, адже необхідну кількість публіки могло запропонувати тільки велике місто. Попит на загальнодоступний театр існував у народі, але аудиторію ще треба було підготувати до сприйняття серйозних творів. Запланований як загальнонародний, загальнодоступний театр залучав до старих театральних закладів здебільшого небагату інтелігенцію, тоді як нові, представлені спеціалізованими народними будинками, - здебільшого робітників. Загалом, його публіку склали молодь, що навчалась, небагата інтелігенція й дрібні службовці, робітники, представники інших мало-забезпечених верств. Необхідність впровадження низьких цін була зумовлена настійною потребою у розширенні публіки в умовах зростаючої конкуренції театрів між собою та з іншими закладами дозвілля. Для, скажімо, К. Станіславського, В. Немировича-Данченка та діячів театрів Народних будинків загальнодоступний театр був вираженням культуртрегерства, тоді як в українському театрі та у М. Синельникова воно комбінувалося з комерційним інтересом. Заявивши про себе як про явище міської культури нової епохи, здатне конкурувати з кінематографом та іншими видами дозвілля й охопити всі соціальні прошарки, комерційно та художньо успішний загальнодоступний театр поступово досяг мети своїх творців, перетворившись з експериментального починання на невід'ємний атрибут культурного життя великого міста.

¹⁰¹Історія міста Харкова ХХ століття / Ярмиш О.Н., Посохов С.І., Епштейн А.І. та ін. - Харків, 2004. - С.6.

¹⁰²Южный край. - 1906. - 14 февраля.

¹⁰³Підраховано за: Путеводитель по г. Харькову / [под ред. Устинова И.А.]. - Харьков, 1881. - План Драматического театра; Южный край. - 1914. - 10 марта.

¹⁰⁴Хренов Н.А. Театр. Обзорная информация. Вып. I. Развлекательные формы досуга и театр. - М., 1979. - С.18, 23, 25, 29-30.

¹⁰⁵Хобсбаум Э. Век Империи. 1875-1914. - Ростов-на-Дону, 1999. - С.30.

¹⁰⁶Багалец Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год). В 2-х т. - Харьков, 1993. - Т. II. XIX - начало XX века. - 1993. - 973 с.

¹⁰⁷Історія міста Харкова ХХ століття / Ярмиш О. Н., Посохов С. І., Епштейн А. І. та ін. - Харків, 2004. - 686 с.; Парамонов А., Титарь В. Матеріали к історії харьківського театру. - Харків, 2007. - 280 с.; Коломієць Т. В., Ярмиш О. Н. Культура Харкова на зламі століть (кінець

- XIX - початок XX століття): Монографія. - Харків, 2003. - 236 с. та ін.
- ⁸Свифт Э. Развлекательная культура городских рабочих конца XIX - начала XX века / Развлекательная культура России XVIII-XIX вв. Очерки истории и теории / [ред.-сост. Дуков Е. В.]. - СПб., 2000. - С.300-315.
- ⁹Сахновський-Панкєєв В.О.І.Карпенко-Карий і російська культура. - К., 1969. - 186 с.
- ¹⁰Петровская И. Театр и зритель провинциальной России. Вторая половина XIX века. - Л., 1979. - 248 с.
- ¹¹Хайченко Г.А. Народный театр // Русская художественная культура конца XIX-начала XX века (1895-1907). - Кн.1. Зрелищные искусства и музыка. - М., 1968. - С.218-237.
- ¹²Український драматичний театр. У 2-х т. / [редкол.: І. О. Волошин та ін.]. - К., 1967. - Т.1. Дожовтневий період. - 1967. - 516 с.
- ¹³Раєвська Ю. Інноваційні моделі українського театру 1910-х - початку 1920-х років // Нариси з історії театрального мистецтва України XX століття / [редкол.: В.Сидоренко та ін.]. - К., 2006. - С.103-158.
- ¹⁴Історія української культури. У 5 т. / [Скрипник Г.А., Пилипчук Р.Я., Рубан В.В. та ін.]. - К., 2001-2005. - Т.4. - Кн.2. Українська культура другої половини XIX століття. - 2005. - 1296 с.
- ¹⁵Труды Первого Всероссийского съезда сценических деятелей 9-23 марта 1897 года в Москве. Часть первая. - СПб., 1898. - 276 с.
- ¹⁶Там само. - С.212.
- ¹⁷Доклад А. К.Саксаганского и И. К. Карпенко-Карого Первому Всероссийскому съезду актеров // Саксаганский П. К. Из прошлого украинского театра. - М.-Л., 1938. - С.155.
- ¹⁸Труды Первого Всероссийского съезда сценических деятелей 9-23 марта 1897 г. в Москве. Часть первая. - СПб., 1898. - С.67.
- ¹⁹Доклад А.К.Саксаганского и И.К.Карпенко-Карого Первому Всероссийскому съезду актеров // Саксаганский П.К. Из прошлого украинского театра. - М.-Л., 1938. - С.158.
- ²⁰Хайченко Г. А. Народный театр // Русская художественная культура конца XIX - начала XX века (1895-1907). - Кн.1. Зрелищные искусства и музыка. - М., 1968. - С.225.
- ²¹Доклад А.К.Саксаганского и И.К.Карпенко-Карого Первому Всероссийскому съезду актеров // Саксаганский П.К. Из прошлого украинского театра. - М.-Л., 1938. - С.158-159.
- ²²Труды Первого Всероссийского съезда сценических деятелей 9-23 марта 1897 г. в Москве. Часть первая. - СПб., 1898. - С.215-216.
- ²³Руга В., Кокорев А. Москва повседневная. Очерки городской жизни начала XX века. - М., 2006. - С.380.
- ²⁴Станиславский К.С. Статьи. Речи. Беседы. Письма. - М., 1953. - С.100-101.
- ²⁵Костюк Ю.П. К.Саксаганський // Саксаганський П.К. Думки про театр. - К., 1955. - С.5.
- ²⁶Труды Первого Всероссийского съезда сценических деятелей 9-23 марта 1897 г. в Москве. Часть первая. - СПб., 1898. - С.67-68.
- ²⁷Свифт Э. Развлекательная культура городских рабочих конца XIX - начала XX века / Развлекательная культура России XVIII-XIX вв. Очерки истории и теории / [ред.-сост. Дуков Е.В.]. - СПб., 2000. - С.307.
- ²⁸Алексеев-Яковлев А.Я. Русские народные гуляния по рассказам А.Я.Алексеева-Яковлева / [запись и обработка Е.Кузнецова]. - М.-Л., 1948. - С.154-155, 158-160.
- ²⁹Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год). В 2-х т. - Харьков, 1993. - Т.І. XIX - начало XX века. - 1993. - С.770.
- ³⁰Десятилетие Народного Дома Харьковского общества грамотности. 1903-1913. - Харьков, 1913. - С.13.
- ³¹Хайченко Г.А. Народный театр // Русская художественная культура конца XIX - начала XX века (1895-1907). - Кн.1. Зрелищные искусства и музыка. - М., 1968. - С.222.
- ³²Станиславский К.С. Статьи. Речи. Беседы. Письма. - М., 1953. - С.100-101.
- ³³Доклад А.К.Саксаганского и И.К.Карпенко-Карого Первому Всероссийскому съезду актеров // Саксаганский П.К. Из прошлого украинского театра. - М.-Л., 1938. - С.158.
- ³⁴Черняев Н.И. Харьковский иллюстрированный театральный альманах. - Харьков, 1900. - С.71-76.
- ³⁵Доклад А.К.Саксаганского и И.К.Карпенко-Карого Первому Всероссийскому съезду актеров // Саксаганский П.К. Из прошлого украинского театра. - М.-Л., 1938. - С.158-159.
- ³⁶Сахновський-Панкєєв В.О. І.Карпенко-Карий і російська культура. - К., 1969. - С.78-79.
- ³⁷Южный край. - 1906. - 21 января.
- ³⁸Южный край. - 1906. - 1 июля.
- ³⁹Южный край. - 1890. - 4 апреля.
- ⁴⁰Пармонов А., Титарь В. Материалы к истории харьковского театра. - Харьков, 2007. - С.159.

- ⁴¹Южный край. - 1914. - 4 января.
- ⁴²Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф.52. - Оп.1. - Спр.521. - Л.911.
- ⁴³Южный край. - 1914. - 6 июля.
- ⁴⁴Южный край. - 1914. - 5 сентября.
- ⁴⁵Сахновський-Панкєєв В. О.І.Карпенко-Карий і російська культура. - К., 1969. - С.168.
- ⁴⁶Herlihy P. Ukrainian Cities in the Nineteenth Century // Rethinking Ukrainian History [ed. By Ivan L. Rudnitsky]. - Edmonton, 1981. - P.135, 143.
- ⁴⁷Саксаганский П.К. Из прошлого украинского театра. - М.-Л., 1938. - С.55, 59-60.
- ⁴⁸Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). - Нью-Йорк, 1955. - С.142-143.
- ⁴⁹Раєвська Ю. Інноваційні моделі українського театру 1910-х-початку 1920-х років // Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття / [редкол.: В.Сидоренко та ін.]. - К., 2006. - С.124, 126.
- ⁵⁰Садовський М.К. Мої театральні згадки (1881-1917). - К., 1956. - С.171.
- ⁵¹Там само.
- ⁵²Отчет о деятельности комитета по управлению Народным домом Харьковского общества грамотности за 1906 год. - Харьков, б.г. - С.31.
- ⁵³Петровская И. Театр и зритель провинциальной России. Вторая половина XIX века. - Л., 1979. - С.140.
- ⁵⁴Южный край. - 1914. - 16 июля.
- ⁵⁵Южный край. - 1914. - 7 сентября.
- ⁵⁶Южный край. - 1914. - 11 октября.
- ⁵⁷Кропивницький М. Твори. У 6 т. - К., 1958-1960. - Том шостий. - К., 1960. - С.404.
- ⁵⁸Южный край. - 1890. - 17 сентября.
- ⁵⁹Саксаганский П.К. Из прошлого украинского театра. - М.-Л., 1938. - С.87.
- ⁶⁰Южный край. - 1906. - 11 февраля.
- ⁶¹Саксаганский П.К. Из прошлого украинского театра. - М.-Л., 1938. - С.97, 136.
- ⁶²Южный край. - 1906. - 14 сентября.
- ⁶³Южный край. - 1914. - 21 января.
- ⁶⁴Южный край. - 1914. - 10 марта.
- ⁶⁵Петровская И. Театр и зритель провинциальной России. Вторая половина XIX века. - Л., 1979. - С.135.
- ⁶⁶Кушнар'єв Є.П. 100 кроків Харківською землею. - Харків, 2004. - С.37.
- ⁶⁷Южный край. - 1914. - 4 марта.
- ⁶⁸Южный край. - 1914. - 7 марта.
- ⁶⁹Южный край. - 1914. - 11 марта.
- ⁷⁰Коломієць Т.В., Ярмиш О.Н. Культура Харкова на зламі століть (кінець XIX - початок ХХ століття). - Харків, 2003. - С.140.
- ⁷¹Южный край. - 1914. - 18 октября.
- ⁷²Історія міста Харкова ХХ століття / Ярмиш О.Н., Посохов С.І., Епштейн А.І. та ін. - Харків, 2004. - С.67.
- ⁷³Синельников М.М. Спогади. - К., 1975. - С.100.
- ⁷⁴Бартошевич А. Н.Н.Синельников и русская провинциальная сцена //Синельников Н.Н. Шестьдесят лет на сцене. - Харьков, 1935. - С.44.
- ⁷⁵Садовський М.К. Мої театральні згадки (1881-1917). - К., 1956. - С.171.
- ⁷⁶Южный край. - 1890. - 8 декабря.
- ⁷⁷Южный край. - 1906. - 26 сентября; Южный край. - 1914. - 6 января.
- ⁷⁸Южный край. - 1906. - 6 октября; Южный край. - 1906. - 20 октября.
- ⁷⁹Южный край. - 1914. - 13 сентября.
- ⁸⁰Коломієць Т.В., Ярмиш О.Н. Культура Харкова на зламі століть (кінець XIX - початок ХХ століття). - Харків, 2003. - С.144-145.
- ⁸¹Десятилетие Народного Дома Харьковского общества грамотности. 1903-1913. - Харьков, 1913. - С.11.
- ⁸²Петровская И. Театр и зритель провинциальной России. Вторая половина XIX века. - Л., 1979. - С.145.
- ⁸³Синельников М.М. Спогади. - К., 1975. - С. 28; Кригер В.А. Актерская громада. Русская театральная провинция 1890-1902. - М., 1976. - С.187.
- ⁸⁴Петровская И. Театр и зритель провинциальной России. Вторая половина XIX века. - Л., 1979. - С. 143.
- ⁸⁵Кригер В.А. Актерская громада. Русская театральная провинция 1890-1902.-М., 1976. - С. 198.
- ⁸⁶Журавлев Д.Н. Жизнь. Искусство. Встречи. - М., 1985. - С.40, 45.
- ⁸⁷Петровская И. Театр и зритель провинциальной России. Вторая половина XIX века.

- Л., 1979. - С.141.
- ⁸⁸Там само. - С.141, 143.
- ⁸⁹Южный край. - 1890. - 24 марта.
- ⁹⁰Український драматичний театр. У 2-х т. / [редкол.: І.О.Волошин та ін.]. - К., 1967. - Т.1. Дожовтневий період. - 1967. - С.402.
- ⁹¹Свифт Э. Развлекательная культура городских рабочих конца XIX - начала XX века / Развлекательная культура России XVIII-XIX вв. Очерки истории и теории / [ред.-сост. Дуков Е.В.]. - СПб., 2000. - С.308.
- ⁹²Десятилетие Народного Дома Харьковского общества грамотности. 1903-1913. - Харьков, 1913. - С.13.
- ⁹³Свифт Э. Развлекательная культура городских рабочих конца XIX - начала XX века / Развлекательная культура России XVIII-XIX вв. Очерки истории и теории / [ред.-сост. Дуков Е.В.]. - СПб., 2000. - С.308.
- ⁹⁴Хайченко Г.А. Народный театр // Русская художественная культура конца XIX - начала XX века (1895-1907). Кн.1. Зрелищные искусства и музыка. - М., 1968. - С.227.
- ⁹⁵Парамонов А., Титарь В. Материалы к истории харьковского театра. - Харьков, 2007. - С.127.
- ⁹⁶Десятилетие Народного Дома Харьковского общества грамотности. 1903-1913. - Харьков, 1913. - С.8-9; Приложение 2-е.
- ⁹⁷Український драматичний театр. У 2-х т. / [редкол.: І.О.Волошин та ін.]. - К., 1967. - Т.1. Дожовтневий період. - 1967. - С.456.
- ⁹⁸Десятилетие Народного Дома Харьковского общества грамотности. 1903-1913. - Харьков, 1913. - С.13.
- ⁹⁹Современный театр // Досуг рабочего. - 1912. - №1. - С.84.
- ¹⁰⁰Тимофеев Я.К. Тяжелым было дореволюционное прошлое // Рассказы старых большевиков. - Харьков, 1962. - С.27-29.
- ¹⁰¹Підраховано за: ДАХО. - Ф.44-45. - Оп.3. - Спр.1489. - Арк.2-85.
- ¹⁰²Свифт Э. Развлекательная культура городских рабочих конца XIX - начала XX века // Развлекательная культура России XVIII-XIX вв. Очерки истории и теории / [ред.-сост. Дуков Е.В.]. - СПб., 2000. - С.303.
- ¹⁰³Иванова Н.А. Города России // Россия в начале XX века / [Сахаров А.Н., Боханов А.Н., Гагагов Л.С. и др.]; под ред. А.Н.Яковлева. - М., 2002. - С.120.

Альков В. А.

Общедоступный театр как явление городской культуры в Российской империи в конце XIX - в начале XX века (на примере Харькова)

На примере Харькова исследуется явление общедоступного театра в общественной жизни и досуге малоимущих слоев жителей городов Российской империи на рубеже XIX - XX вв.

Alkov V. A.

Open to General Use Theatre as the Phenomenon of City Culture in Russian Empire at the Late 19th to the Early 20th Century (on the Example of Kharkiv)

On the example of Kharkiv the phenomenon of the open to general use theatre in public life and leisure of the indigent strata of the city dwellers of Russian empire at the late 19th to the early 20th centuries is researching.

Отримано 14.07.2010